ORIGINALNI NAUČNI RAD UDC: 398:316.356.2(497.11)

Dragana Antonijević

Okviri proučavanja ličnih i porodičnih priča o materijalnom gubitku i porazu *

Apstrakt: U ovom radu predlažem analitički okvir za tumačenje ličnih i porodičnih priča o gubitku imovine, bogatstva, posla i statusa. Teorijsku osnovu nalazim u višedecenijskom folklorističkom i antropološkom proučavanju ličnih priča i životnih istorija, zatim u konceptu *idiokulture* malih grupa kroz razmatranje porodičnog folklora, i najposle u razmatranju istorijskog, socio-ekonomskog i ideološkog konteksta u kojima dolazi do ličnih i porodičnih gubitka.

Ključne reči: lične i porodične priče, priče o gubitku, idiokultura malih grupa, porodični folklor, periodi prelaza, hibridna tranzicija, Srbija

O žanru

Lične i porodične priče kao folklorni i istorijski žanr

Lične i porodične priče predstavljaju, već više od četrdeset godina, legitimno polje istraživanja folklorista, antropologa, sociologa i društvenih istoričara. Od 70-ih godina XX veka postalo je jasno da one spadaju u jedan od najrašireniji žanrova usmenog pripovedanja i folklorne komunikacije u malim grupama, kako u tradicionalnim tako i u modernim, razvijenim društvima. "Priče su ugrađene u naš svakodnevni život i u naše razumevanje sveta koji nas okružuje, ali često ostaju 'nevidljive' spram glavnog toka kulturnih i društvenih procesa" (Stark 2005: 44). Iako su dugo vremena obitavale na marginama istraživanja u humanističkim i društvenim naukama, naučnici su prepoznali istorijski, etnografski i folkloristički značaj ovih formi izražavanja.[1]

* Tekst je rezultat rada na projektu "Antropologija u XX veku: teorijski i metodološki dometi" (br. 147037) koji u celosti finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

[1] Poseban broj časopisa *Journal of Folklore Institute* posvećen proučavanju ličnih priča pojavio se 1977. godine, otvarajući diskusiju o tom žanru kao validnom folklorističkom predmetu istraživanja. Pa ipak, Sandra Stal piše da je tada među folkloristima još uvek predstavljalo dilemu da li su lične priče "samodovoljne" pa se mogu prihvatiti i proučavati kao žanr po sebi, ili su one tek deo drugih većih narativa, njihov "po-

Ni u bivšoj Jugoslaviji lične priče nisu bile predmet ni folklorističkih ni književnoteorijskih razmatranja, a prva je o njima nešto konkretnije pisala Maja Bošković-Stulli. Činjenica je da su se folkloristi uvek sretali s ovom vrstom kazivanja, ali su ih ranije retko beležili ili su ih spominjali samo u uopštenoj formi, više kao usputne komentare o pripovedačima i ambijentu pripovedanja. Ona je istakla, pozivajući se na mišljenje češkog folkloriste Oldriha Sirovatke, da je folklorističko interesovanje za pričanja o životu naraslo uporedo, s jedne strane, s nestajanjem klasičnih vrsta iz žive tradicije pripovedanja (legende, bajke, predaje), a s druge strane s povećanim zanimanjem za autentične zapise aktuelnog stanja narodne usmene tradicije i stvaralaštva, te s naučnim zaokretom od fabularnosti i fikcionalnosti ka dokumentarnosti (Bošković-Stulli 1985: 140,141).[2]

Tokom poslednje decenije XX veka došlo je do prave proliferacije njihovog sakupljanja i istraživanja od strane (postmodernih) antropologa i društvenih istoričara u okviru popularnog trenda "kulture sećanja" kao "novog istorijskog problema" (Berliner 2005).[3] Mada antropolozi već više decenija proučavaju biografije, životne istorije, usmene istorije i genealogije kao legitimne sfere istraživanja istorijskih sećanja u predmodernim društvima bez pisma,[4] ipak je i njih, konstatuje Berliner, masovno zahvatio ovaj pomodni trend s uočavanjem fenomenološkog aspekta[5] ličnih priča kroz koje se prenose različite tačke gledišta i multivokalno tumači kolektivna prošlost (ibid, 200). Uko-

---

džanr" čija se sposobnost da budu razlikovane od drugih oblika pripovedanja dovodi u pitanje (Stahl 1977a: 19). Ubrzo potom, Vilijam Klemenc konstatuje da su lične priče i lične istorije, štaviše, bazični i primarni žanr iz koga proističu svi drugi manji i veći narativi uključujući legende, predanja, šale, čak i bajke (Clements 1980: 107).

[2] Detaljniju bibliografiju o proučavanju ličnih priča i uvid u različita shvatanja ovog žanra u Evropi i SAD, a ponešto i u bivšoj Jugoslaviji daje Maja Bošković-Stulli u svom iscrpnom preglednom tekstu *Pričanja o životu* (Bošković-Stulli 1985).

[3] Dejvid Berliner konstatuje da se "ludilo sećanja" ("memory craze") u društvenim i humanističkim naukama povezuje s postmodernističkim trendom koji su najpre istoričari (među prvima Pierre Nora i Jan Assman) otkrili kao "novi istorijski problem" (Berliner 2005: 199). Inicijalnu kapislu za proučavanje "kulture sećanja" predstavljale su pojedinačne reminescencije anonimnih ili poznatih osoba na II sv. rat i koncentracione logore, da bi se potom mnogi setili raznih sukoba i nepravdi koje su im učinjene tokom XX veka. Trend je dobio na zamahu građanskim ratovima na prostoru bivše Jugoslavije tokom 90-tih godina, kao i padom Berlinskog zida koji je dao povoda mnogima da progovore o tome kako su lično videli i doživeli socijalističko i komunističko društveno uređenje, što se pokazalo izuzetno privlačnim zapadnim antropolozima i istoričarima da zavire u život iza nekadašnje "gvozdene zavese".

[4] Jednu od najiscrpnijih studija o proučavanju ličnih istorija u antropologiji predstavlja knjiga Luisa Langnesa *The Life History in Anthropological Science* (Langness 1965).

[5] O fenomenološkom aspektu proučavanja ličnih priča i usmenih istorija pogledati npr. Lawrence C. Watson (1976) i Kenneth R. Kirby (2008).

liko su lične priče novost za istoričare i neke antropologe,[6] one nisu novost za folkloriste koji, kako ističe Laura Stark, "odavno proučavaju kako se kulturni život konstruiše kroz proces naracije i prenosi od osobe do osobe u ličnom kontaktu. Ono što je novo jeste u interesovanju na koji način se te priče prepliću s etikom, politikom, ideologijom, istorijom, estetikom, kognitivnim procesima, i kako te skrivene priče imaju ozbiljnih implikacija na način na koji vrednujemo i uređujemo informacije o stvarnosti i ljudskim postupcima" (Stark 2005: 44).

Definicija ličnih priča koju predlaže Sandra Stal glasi da su to "prozni narativi koji se odnose na lično iskustvo; obično se govore u prvom licu i njihov sadržaj je netradicionalan" (Stahl 1977a: 20). Priče o ličnim iskustvima sadrže pomešane faktičke i fiktivne elemente,[7] pri čemu fikciju u njima pre treba shvatiti kao kreativni i estetski momenat u prepričavanju sopstvenog života, nego kao izmišljanje. *Životne priče* (*life story*) predstavljaju naratizovana i estetizovana lična iskustva, pomažu naratorovom samorazumevanju, pa iako ne nude solucije na sve životne dileme, podstiču pitanja i istražuju probleme iz različitih uglova koji angažuju i naratora i slušaoce ka dubljem razumevanju okolnosti u kojima se osoba našla, njenih osećanja, motiva i rešenja do kojih je došla. Lične priče su u suštini realne i istinite, ali ne uvek i objektivne. Kao *životne istorije* (*life history*) pružaju subjektivan i alternativan ugao posmatranja onih okolnosti i dešavanja koji izmiču zvaničnoj istoriji, nekad je dopunjujući, a nekad je i dovodeći u pitanje nuđenjem nezvanične, lično proživljene verzije poznatih istorijskih događaja. "U tom smislu, folklor i usmena istorija obezbeđuju informacije o istorijskom iskustvu kao subjektivne i individualne memorije" (Peltonen 2006: 8). Iskazane na fragmentaran, necelovit način, one svakako odudaraju od kontinualne, hronološki strogo uređene istorijske naracije. Mada mnogi naučnici sa žaljenjem konstatuju da usmene istorije i dalje ostaju, mahom, van zvanične pisane istoriografije, premda "personalizovanom naracijom i neposrednošću pružaju osećaj prisustva i učestvovanja u istorijskim događajima" (Allen 1979: 112),[8] moja lična istraživanja su me uverila da nije uvek tako i da je, na primer,

[6] Antropolog Ivan Kovačević kritikuje postkulturne-postmoderne, "individualne" antropologe koji, u skladu s pomenutim trendom, a donekle zanemarujući dugu istoriju beleženja indijanskih biografija i autobiografija u američkoj antropologiji, kao i dugu istoriju folklorističkih proučavanja životnih priča, ne prave više razliku o tome "koga pisati", ni kako ni zašto (Kovačević 2006a).

[7] Jeff Todd Titon pravi tu razliku smatrajući je važnom i ističući fikcionalnost kao glavnu odrednicu *ličnih priča / life story* i faktičnost kao odrednicu *ličnih istorija / life history* (Titon 1980: 278). Nisam sigurna koliko je insistiranje na toj razlici uistinu važno kada je folklor u pitanju, i držim da su obe karakteristike često pomešane u ličnim kazivanjima.

[8] Ipak, savremene i veoma popularne TV emisije koje se bave rekonstrukcijom istorijskih događaja, poput "History Chanel" ili "Discovery", koriste ovaj pristup me-

devetnaestovekovna istoriografija u Srbiji u suštini počivala na različitim ličnim narativima – sećanjima, kazivanjima, anegdotama i memoarskim beleškama, pružajući živo svedočanstvo učesnika o zbivanjima tokom, pre i posle Srpske revolucije (Antonijević 2007: 93-99).

Lične priče i usmene istorije su selektivne i vrednosno orijentisane kao, uostalom, svako drugo sećanje, ali uprkos svom individualizovanom sadržaju one se "prožimaju sa kulturno-istorijskim iskustvom određene generacije" utičući "na konstrukciju selfa" i ličnog/grupnog identiteta (Chodorow 2002; Ochs & Capps 1996). Drugim rečima, životne priče i životne istorije sadrže kolektivne kulturne koncepte kroz koje se prelama individualni doživljaj, mišljenje i emocija kao vrednosna evaluacija i moralni stav. Opravdanje da se kao antropolozi i folkloristi bavimo ovim idiosinkratičnim narativima, Sandra Stal pronalazi u prisutnim tradicionalnim stavovima koji im, ujedno, obezbeđuju smisao i poentu referišući se na sociokulturni, ekonomski, istorijski i ideološki kontekst. Tih tradicionalnih stavova narator i slušaoci mogu i ne moraju biti svesni, budući da se stavovi često prenose u priči indirektno kroz "pogled na svet", ali i direktno kroz izreke, mudrosti, stereotipe i poslovično iskazane kolektivne vrednosti. Ponovljivost strukturalno-narativnih i semantičkih obrazaca, tema i motiva u ličnim i porodičnim pričama, prisustvo prepoznatljivih kolektivnih kulturnih koncepata, kao i evaluativna i referencijalna dimenzija, predstavljaju osnovu za tumačenje ličnih narativa (Stahl 1977b, Robinson 1981).

Porodični folklor

Pomenuto teorijsko polazište poslužilo mi je da se zapitam koja vrsta ličnih narativa postaje deo porodične tradicije prepričavanja, razgovora i zajedničkih razmatranja na redovnim ili povremenim porodičnim okupljanjima? Činjenica je da nije svaka lična priča – "životna priča" u smislu folklornog žanra. Ona svakako mora, određenim karakteristikama, da zadobije takav status. U tom smislu, *porodični folklor* predstavlja drugi teorijski okvir u kome razmatram ova kazivanja.

Porodični folklor[9] čine različiti narativi – anegdote, životne priče, memorate, predanja, tračevi, porodične genealogije, porodične istorije, porodične ro-

šanjem dokumentarnog filmskog materijala, naučnih i stručnih istoriografskih komentara, kao i ličnih sećanja i kazivanja svedoka i učesnika.

[9] Modi Boutrajt je prvi pokrenuo pitanje izučavanja porodičnog folklora 1958. godine, zapitavši se koje forme i motivi stvaraju porodične priče i predanja, i koja vrsta istorijskih sećanja i događaja preživljava u usmenoj tradiciji porodice s malo ili nimalo izmena (vidi: Mody Boatright, "The Family Saga as a Form of Folklore" in *The Family Saga and Other Phases of American Folklore*, ed. M. Boatright, Urbana, Illinois). Nakon toga, prošlo je sedamnaest godina dok se nije pojavila prva ozbiljnija studi-

manse itd. – čiji se zapleti, motivi i strukturni modeli jasno mogu uočiti i izdvojiti u poseban tip priča, budući da se ponavljaju i modeluju prema tradicionalnim, vrednosnim i kognitivnim obrascima[10] (Zeitlin 1984: 19-21). Njihova evaluativna poenta, ponovljivost i vrednosno-kognitivni značaj za porodicu doprinose njenoj koheziji, solidarnosti i identitetu kao tipične *male grupe* u kojoj se odvija svaka folklorna komunikacija. Geri Alan Fajn ističe interaktivnost i komunikaciju porodice kao bazu za nastanak i prenošenje njoj specifične kulture i folklora, nazivajući taj vid komunikacije i ponašanja *idiokulturom malih grupa*[11] (Fine 1979, 1982). Naime, polazeći od interakcionističke teorije po kojoj značenje proističe iz interakcije tokom koje se stvara i prenosi kultura kao skup deljenih pojmova i značenja, Fajn ističe malu grupu, a posebno porodicu kao prototip interaktivne jedinice, koja svojim članovima iskustveno prenosi šire kulturne koncepte ali i stvara posebne, njoj svojstvene kulturne oblike. *Idiokulturu* stoga definiše kao

> Sistem znanja, verovanja, ponašanja i običaja koje dele članovi neke interaktivne grupe na koju se oni oslanjaju i upotrebljavaju je kao osnovu za dalje interakcije. Članovi grupe shvataju da dele zajednička iskustva na koja se mogu pozvati, očekujući da će ih drugi članovi razumeti, i da će ih i u buduće moći upotrebiti u konstruisanju društvene realnosti... Jednom stvorena i razvijena idiokultura, oblikuje potom buduće akcije i kolektivna značenja (Fine 1979: 734, 736).

Da bi se pojedini narativi, verovanja i ponašanje mogli smatrati idiokulturom neke male grupe potrebno je da, po Fajnu, zadovolje pet osnovnih kriterijuma: da budu *poznati* svim članovima, da budu *upotrebljavani* i pominjani u grupnoj interakciji, *funkcionalni* spram potreba grupe i/ili njenih pojedinih članova, da budu *odgovarajući* u smislu statusne hijerarhije u grupi i da budu *izazvani* nekim događajem (Fine 1982: 49).

---

ja porodičnih priča Stenlija Brandisa (Stanley Brandes 1975), da bi se od druge polovine 70-ih godina XX veka sve više folklorista posvetilo proučavanju različitih vidova porodičnog folklora (Zeitlin 1984: 18, 20).

[10] O romantičnim vezama kao kulturnom konstruktu koji podleže određenim kognitivnim obrascima kod nas je pisala Jana Baćević (Baćević 2007). Mada u svom radu navodi nekoliko teorijsko-metodoloških pristupa proučavanju romantičnih veza, propustila je da uoči folklorni aspekt tih priča, o čemu je, recimo, pisao Zeitlin ponudivši njihovu tipologiju i ukazujući na ponovljivost struktura i sižea o romantičnim vezama (Zeitlin 1984).

[11] Kao praktičnu metodološku prednost proučavanja malih grupa, Geri Alan Fajn ističe relativno lako posmatranje i ispitivanje idiokulture takvih grupa čime se izbegava upotreba kulture kao amorfnog i previše širokog pojma. Štaviše, smatra da koncept idiokulture omogućava upoređivanje različitih podgrupa unutar šireg društva te, posledično, stvaranje *kulturne antropologije malih grupa* ili *mikroetnografije* (Fine 1979: 736).

Priče o materijalnom gubitku i propasti

Gubitak imovine, posla, statusa, ugleda i bogatstva predstavlja upravo jedan takav značajan događaj koji, po Fajnovom određenju, služi kao "okidač" i izaziva nastanak ličnih i porodičnih priča koje se potom, u različitim prilikama porodičnog okupljanja, dalje prepričavaju među svim ili pojedinim članovima porodice. Fajn ukazuje na slučajeve da se neke priče, iako deo grupnog folklora, ne pominju često ili se o njima ćuti pred nekim članovima grupe jer su, iz izvesnih razloga, tabuisani kao teme razgovora. Ovo je za mene bilo posebno interesantno zapažanje jer se za neke priče koje analiziram kaže da se "ne pominju pred glavnim akterom priče", očito iz želje drugih članova porodice da tu osobu ne povrede, ili se pak boje njegove/njene reakcije i priču onda prenose u formi porodičnog trača i ogovaranja. Ovi narativi ulaze u tradiciju porodice jer neke priče traju i po nekoliko generacija, a često se kazuju i pred novopridošlim osobama sa strane – gostima na porodičnim okupljanjima koji ne poznaju priču. Funkcija im je da objasne zašto je došlo do problema i finansijskih teškoća u porodici; da evaluiraju kontekst i posledice događaja kroz moralnu poentu koja imenuje i osuđuje krivca ili krivce za porodičnu nesreću, upozoravajući ostale članove grupe o tome kako se ne treba ponašati; pružaju evaluativne stavove i informacije o istorijskim uslovima koji se smatraju nepovoljnim za život porodice ili nepoželjnim s ideološke tačke gledišta; ali, takođe, pružaju osećaj solidarnosti i grupnog jedinstva ukoliko iskazuju podršku i pomoć postradalim članovima porodice. Konačno, one ukazuju na socijalnu hijerarhiju unutar porodice budući da se posledice gubitka imovine, finansijske propasti i društvenog ugleda različito tretiraju u zavisnosti od toga da li je akter priče važan član, odnosno "glava" porodice od koga i drugi zavise, ili je reč o srodniku čija nesreća ne ugrožava toliko druge članove ali ih se dotiče (emotivno, finansijski i socijalno) u dovoljnoj meri da to bude važna tema razgovora i razmatranja u porodici. Na osnovu izloženog jasno je da porodične priče o gubitku zadovoljavaju svih pet Fajnovih kriterijuma za uslov da se smatraju validnim delom folklora i idiokulture male grupe.

Ova vrsta kazivanja o ličnoj i porodičnoj nesreći, bedi i gubitku je predstavljala, takođe, izazov za mene jer u literaturi, kako stranoj tako i domaćoj, sem teksta američkog folkloriste Stenlija Brandisa (Brandes 1975), nisam našla nijedan drugi koji bi se bavio ovom problematikom. Stoga mi je Brandisov rad poslužio kao uzor, model i inspiracija da, na građi sakupljenoj u našoj sredini, analiziram domaće priče o imovinskoj propasti. To je ujedno bila i prilika da svoje rezultate uporedim s njegovom analizom i vidim razlike i sličnosti u srpskom i američkom folkloru o gubitku imovine i bogatstva. U metodološkom smislu sakupljanja građe, takođe sam se ugledala na Brandisa: njemu su kao informanti poslužili studenti nekoliko uvodnih antropoloških kurseva na Državnom Univerzitetu Mičigen (sakupio je oko 150 priča), a isto sam uradila

i ja, dajući ovu temu kao seminarski rad studentima III godine na Odeljenju za entologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, na kursu iz Antropologije folklora.[12]

Priče o sticanju i gubitku bogatstva međusobno su komplementarne i predstavljaju, po rečima Brandisa, "važan kulturni barometar"; pokazatelj su toga kako ljudi shvataju društveni, politički i ekonomski sistem u kome žive, kako koriste prilike i okolnosti koje im se pružaju za zaradu ili gubitak imovine/bogatstva, kako se percipiraju socio-ekonomske razlike, kao i šire istorijske i društvene okolnosti koje neke porodicu uzdižu a druge bacaju na dno društvene i ekonomske lestvice, kako i koliko lične karakterne osobine i sklonosti utiču dugoročno ne samo na život glavnog aktera priče već i na njegovu neposrednu porodicu i kasnije potomke. Ove priče pokazuju način na koji pojedinci promišljaju ekonomske prilike i društvenu strukturu, i kako racionalizuju i opravdavaju svoju poziciju unutar date društvene strukture. Konačno, one iskazuju veoma važne kolektivne i tradicionalne vrednosti u vezi bazičnih egzistencijalnih odnosa.

Nemam odgovor na pitanje zašto nema više analiza posvećenih ovoj temi, dok su neki drugi sadržaji ličnih i porodičnih priča bili češće obrađivani. Gubitak bogatstva, imovine i statusa je prilično dramatičan događaj za pojedinca i njegovu porodicu, tako da je logično bilo pretpostaviti da mnoge porodice u svojim familijarnim narativima imaju takve priče koje se prenose u poučne i moralne svrhe. Moguće je da ljudi ne vole da pričaju priče o gubitku i porazu, pa ipak, one su deo vrlo značajnog porodičnog folklora, razumevanja okolnosti u kojima su preci živeli određujući time i sudbinu svojih potomaka. Brandis ističe da ovu vrstu priča, doduše, nemaju sve porodice,[13] ali one koje ih imaju u iskustvu prenose ih unutar dve do tri generacije. Kada sam mojim studentima zadala ovu temu za seminarski rad, ispostavilo se da su skoro svi imali takve narative u užoj ili široj porodičnoj tradiciji ili u bliskom okruženju

[12] To su generacije koje su Antropologiju folklora slušale tokom 2005/06, 2006/07, 2007/08 i 2008/09 godine, što ukupno čini oko 200 priča. Ovom prilikom želim da zahvalim mojim studentima na saradnji i slobodi da njihove seminarske radove na temu porodičnih priča o gubitku imovine/bogatstva upotrebim u analitičke i naučne svrhe.

[13] Brandis ukazuje na "etničku dihotomiju" koja se pojavila među njegovim studentima. Naime, studenti meksikanskog i afro-američkog porekla su, skoro izvinjavajući se, saopštili da oni takve priče nemaju u svojim porodicama "koje nikada nisu gajile ozbiljnu iluziju ili nadu da se mogu obogatiti", uzimajući u obzir njihovo etničko poreklo i status na društvenoj lestvici, čime su izneli i stav o rigidnosti američkog društveno-ekonomskog uređenja. Ispostavilo se, tako, da su samo studenti belci, srednje i srednje-niže klase imali takve priče u porodičnoj tradiciji. Ipak, Brandis je pretpostavio da se može očekivati, u narednim generacijama, pojava priča o gubitku imovine i među drugim etničkim grupama u SAD (Brandes 1975: 7, 15).

porodičnih prijatelja, a da se neke od priča prenose i duže od tri generacije. Uostalom, mogu poći i od sebe i svoje porodice, kao i mnogih mojih poznanika koji su iz nekog razloga izgubili znatnu porodičnu imovinu i poznaju te priče na osnovu porodičnog folklora.

Osim ovih, načelnih razloga koji su me zainteresovali za priče o gubitku, postojali su i specifični razlozi vezani za kontekst srpskog društva koje pokazuje značajan kulturni diskontinuitet, krupne društvene, ekonomske i ideološke promene koje su zahvatale skoro svaku generaciju unazad stopedeset godina. To mi je dalo osnovu da pretpostavim da u takvim društvima, poput srpskog, priče o gubitku bogatstva i imovine imaju veći značaj i učestalost u objašnjenju individualnih i porodičnih egzistencijalnih okolnosti, nego u društvima sa stabilnim socioekonomskim razvojem koji nije bio naglo i često prekidan ratovima ili ideološkim promenama. Zvanična istorija retko beleži kakve posledice istorijske i političke promene imaju na anonimne pojedince i porodice, ali je to tema koja u svakom slučaju dotiče ekonomsku, socijalnu i istorijsku antropologiju, kao i antropologiju folklora.

Brandis, koji je ponudio tipologiju porodičnih priča o gubitku bogatstva u SAD na osnovu sakupljenog materijala, ističe da objašnjenja životnih okolnosti nisu beskrajno različita i idiosinkratična, već se mogu svrstati u nekoliko tipskih tematskih obrazaca koji su kulturno uslovljeni (Brandes 1975: 5). On je izdvojio šest tipova: *gubitak legitimnog nasleđa*, *prevara od strane rođaka*, *manjak preduzetničkog duha*, *manjak poslovne sposobnosti*, *prezrivo odbijanje prilike zbog ljubavi ili ponosa, Velika Depresija i druge nepredviđene nesreće.* U analizi koja je potom usledila, Brandis je zaključio da se mogu uočiti "duh protestantske etike" i "američki san o uspehu" kao kulturni obrasci koji osuđuju nepreduzimljive, statične, poslovno nesposobne osobe "kao neizgrađene ličnosti" koje nisu uspele da se "pomere unapred" na društvenoj lestvici. Materijalno nazadovanje ili propast, emotivna nestabilnost i poslovna nesposobnost nose moralnu osudu društva i okoline, pa takve priče u porodici služe kao opravdanje potomcima zašto ne potiču iz boljestojećeg staleža i što nisu imali povoljniji socio-ekonomski start u životu (krivicom i nesposobnošću pretka objašnjava se i njihov lični neuspeh). Društvo, poput američkog, u kome su Horejšo Eldžer priče (mit o uspehu "self-made man-a") uzor za ponašanje u životu,[14] vrši strahovit pritisak na sve pojedince da materijalni uspeh uzimaju kao primarni i najvažniji životni cilj i osnovu za ličnu sreću i poštovanje okoline. Teško breme saznanja da će ličnost biti procenjena prvenstveno kroz stepen njenog materijalnog uspeha nad kojim, često i zapravo, nema potpunu kontrolu, neki sociolozi u SAD su nazvali "skrivenom boljkom klase" (*hidden*

[14] Ivan Kovačević je analizirao legendu o sremskom berberinu kao domaću varijantu Horejšo Eldžer mita, koji se inače smatra američkom posebnošću i osnovom onoga što se zove "američki san o uspehu" (Kovačević 2007b).

injury of class) (ibid, 12-13). Jedini izuzetak od društvene i moralne osude za ekonomsku propast predstavljaju priče o gubitku uzrokovane sudbinskim udesom Velike Depresije.

Moje iskustvo u analizi ovih priča potvrđuje relativnu ograničenost tipskih tematskih obrazaca. Ipak, moja tipologija odudara od Brandisove, najpre stoga što njegovu tipologiju smatram nepotpunom i nedovoljno preciznom[15], dok je s druge strane jasno uočljiva očekivana razlika u kulturnim i ekonomskim kontekstima i istorijskim okolnostima srpskog i američkog društva. Brandis je stavio naglasak na kulturni obrazac kapitalističkog društva protestantske etike (verovatno da bi, sledeći Veberovu ideju, primarno katoličke zemlje pokazale drugačiju lestvicu vrednosti i poželjnosti uspeha, i shodno tome procene neuspeha), dok u srpskim narativima preovlađuje, rekla bih, *kulturna matrica diskontinuiteta* i *matrica zakasnele modernizacije* koje, kao neka klackalica, razvlače životne uspehe i neuspehe, uzdižu i sunovraćuju ljude rastrzane, s jedne strane, između tradicionalnih šema, ruralnog svetonazora, okoštalih oblika patrijarhalnih društvenih odnosa i istorijsko-ideoloških preokreta, i s druge strane napora da se uhvati modernizacijski korak, unese duh preduzetništva i izgradi demokratsko i građansko društvo (što jednako važi za period s kraja XIX i početka XX veka, kao i za tekuće doba). Ipak, postoji i jedna značajna sličnost u mojoj i Brandisovoj tipologiji i analizi: ako se izuzmu veliki društveni lomovi i kataklizme koji pogađaju sve ljude kao neka "zla kob", svi ostali narativi, zapravo, akcenat stavljaju na individuu – na njenu ličnu sposobnost i nesposobnost, njene vrline i mane kao glavne uzročnike uspeha, odnosno propasti.

Narativi u mojoj građi mogu se, stoga, svrstati u dve velike kategorije sa nekoliko podtipova:

a) Prvu kategoriju čine priče o gubitku čiji je *uzrok lični*: kockanje, alkoholizam, rasipništvo, poslovna nesposobnost i nesnalaženje, dugovi, prevare, porodične svađe i deobe, odbacivanje porodice i lišavanje nasledstva zbog pogrešnog partnera (ljubavi).

b) Drugu grupu čine priče o *sudbinskim uzrocima:* ratovi i izbeglištvo, nacionalizacija i konfiskacija, lišavanje slobode i gubitak imovine/statusa iz ideoloških razloga, postsocijalistička tranzicija, ali i mistični razlozi poput porodične kletve i uroka.

U mnogim životnim pričama mešaju se ove dve grupe tema, što pruža dodatnu, složenu sliku povezanosti makrosocijalnih kretanja i mikrosociologije pojedinačnih sudbina. U daljem tekstu usmeriću se na razmatranje konteksta i, u osnovnim crtama, korpusa druge grupe priča, dakle onih koje su inicirane širim istorijskim, društvenim, ekonomskim i ideološkim promenama kao "sudbinskim" uticajima.

[15] Npr. manjak preduzetničkog duha i manjak poslovne sposobnosti u njegovim citatima narativa jedva da se razlikuju.

O kontekstu

Periodi prelaza – karakteristike, iskušenja

Svaka promena društveno-ekonomskog i političkog sistema izaziva velike kolektivne i pojedinačne perturbacije i lomove. *Tranzicije* ili *periodi prelaza,* kako ih je definisao francuski antropolog Moris Godelije, označavaju

> Posebnu fazu u evoluciji jednog društva, fazu u kojoj ono sve više nailazi na unutrašnje ili spoljašnje teškoće u reprodukciji ekonomskih i društvenih odnosa na kojima počiva i koji mu daju logiku funkcionisanja i specifičnog razvoja, i gde se u isto vreme pojavljuju novi društveni i ekonomski odnosi koji će više ili manje brzo, više ili manje silovito, postati opšti i postati uslovi funkcionisanja jednog novog društva. Iz te aproksimativne definicije proizlazi da faze prelaza stvaraju epohe od izuzetnog značaja u stvarnom životu društava... Analizirati procese i periode prelaza znači suočiti se sa glavnim momentima istorije (Godelije 1989: 203).

U drugoj polovini XX veka srpsko društvo je pretrpelo dve krupne promene, zapravo, dve traumatične *transformacije*: jednu je činio proces izazvan II sv. ratom i revolucionarnim uspostavljanjem komunističke vlasti, kada je srušena monarhija i dotadašnji kapitalistički sistem a uveden komandno-planski, jednopartijski socijalistički režim kroz "diktaturu proletarijata"; drugi, na prelazu milenijuma, predstavlja tranziciju iz socijalizma ponovo ka kapitalizmu, tržišnoj ekonomiji i višepartijskom demokratskom uređenju. Ove kapitalne sistemske promene, u relativno kratkom vremenskom periodu, imale su bezbroj različitih posledica po pojedinačne živote i sudbine, i razumljivo je da su se mnoge od njih, dovoljno značajne za priču, pretočile u lične i porodične naracije. Ukoliko je reč o gubitničkim narativima, u odnosu na ekonomsko-društvene promene, odredila sam ih kao *priče o nacionalizaciji* i *priče o postsocijalističkoj transformaciji.*

Karaketristike tih društveno-ekonomskih i političkih promena koje su se odigrale u Srbiji (Jugoslaviji) mogle bi se opisati na sledeći način:

Neposredno posle II sv. rata komunisti su, iz ideoloških razloga, pokušali da zatru do tada formiranu srednju i višu građansku klasu kao i bogatije seljake-zemljoposednike, oduzimajući im privatnu svojinu koja je činila njihov ekonomski temelj, a u marksističko-ideološkom smislu tretirani su kao klasni "buržoaski" neprijatelji. Radikalni zahvati u strukturi svojinskih odnosa promenili su sliku društvene stratifikacije: urbani i ruralni privatnici su obespravljeni i osiromašeni, a uzdigla se nova klasa zasnovana na političkoj i komunističkoj partijskoj podobnosti, gde su većinu činili pripadnici dotadašnjih nižih društvenih slojeva (seljaka i radnika). Proces obespravljivanja i osiromašivanja nasilnim oduzimanjem privatne imovine,[16] kao i moralne osude, poniže-

[16] Većih zemljišnih poseda, kuća, najamnih zgrada, stanova, fabrika, poslovnih prostora i lokala, pa čak i većih stada, mašina, alatki i oruđa za rad, i dr.

nja, gubljenje građanskih prava, lišavanja slobode, pa i ubistava onih koji su bili proglašeni za "neprijatelje" komunizma i "saradnike okupatora", dešavao se ili odmah nakon revolucionarnog preuzimanja vlasti ili tokom 50-ih godina kroz niz zakonskih propisa i regulativa.[17] Predratna privatna preduzeća, najpre velika a potom i mala, kao i druga privatna imovina (kuće, stanovi, lokali) koja su se smatrala "buržoaskim viškom" u odnosu na potrebe "novog" socijalističkog "radnog čoveka", bila su oduzeta i prevedena u državnu svojinu. Po okončanju ovog procesa privatno vlasništvo je ostalo "samo malom broju sitnih zanatlija, ugostitelja i prevoznika u krajnje epizodnim ulogama" (Mrkšić 2000: 240). Te grupe su imale veoma malu ekonomsku moć, a raznim administrativnim merama im je onemogućeno da ulažu u sopstveni razvoj (Matić 2007: 87). Tako su posle II sv. rata privatni i državni sektor zamenili mesta prema broju aktivnih lica i prema ekonomskoj snazi. U mom materijalu o tom dramatičnom periodu teških životnih iskušenja i devastacije za mnoge porodice u Srbiji govore tzv. *priče o nacionalizaciji.*

Od sredine 50-ih godina krutu, centralizovanu, komandno-plansku privredu zamenio je "mekši" oblik socijalizma koji se razvijao u nekoliko faza. "Državni sektor, na početku jedinstven, razlaže se na uži, striktno državni i na širi, društveni sektor, ali granica između njih, zbog prirode sistema, nikada nije bila jasno povučena" (Mrkšić 2000:241). Postavši od 50-ih godina primalac izdašne materijalne pomoći sa Zapada, u liberalnijim uslovima socijalizma (u odnosu na druge istočnoevropske zemlje), jugoslovensko društvo se značajno menjalo u mnogim segmentima. Materijalna pomoć se odrazila na bolje ekonomske uslove, na povoljniji privredni ambijent i razvoj. Uvedeno je samoupravljanje (saodlučivanje zaposlenih) kao i tzv. "tržišni socijalizam"[18] koji je podrazumevao neke oblike tržišne ekonomije[19] (mada je ona konstantno sputavana nepromenjenim političkim sistemom), povećan je standard celokupnog stanovništva. Uvedena su ograničena prava na privatnu svojinu uz široko prisustvo elemenata potrošačkog društva u svim vidovima (opšte, zajedničke i lične), kulturna i saobraćajna otvorenost prema Zapadu omogućili su implementaciju Zapadnih vrednosti u preovlađujuću socijalističku matricu menjaju-

[17] *Zakon o konfiskaciji imovine i izvršenju konfiskacije* ("Službeni list DFJ" br. 40/45 i "Službeni list FNRJ", br. 61/46), *Zakon o agrarnoj reformi i kolonizaciji* ("Službeni list DFJ"br. 64/45 i "Službeni list FNRJ" br. 24/46, 101/47, 105/48, 21/56, 55/57, 10/65), *Zakon o nacionalizaciji privatnih privrednih preduzeća* ("Službeni list FNRJ" br. 98/46 i 35/48), *Zakon o nacionalizaciji najamnih zgrada i građevinskog zemljišta* ("Službeni list FNRJ"br. 52/58) i *Osnovni zakon o eksproprijaciji* ("Službeni list FNRJ", br. 28/47). Preuzeto sa**:** www.informator.co.yu/informator/tekstovi/privatizacija_102.htm – 23k

[18] Specifičan oblik tržišnog tipa privređivanja uz snažno prisustvo distributivne društvene norme (Lazić 2005: 31).

[19] "Samoupravna robna proizvodnja" (Mrkšić 2000: 245).

ći životni stil, pre svega, novih urbanih srednjih slojeva, a od kraja 60-ih pojedine društvene grupe su počele sve više da dovode u pitanje postojeći vladajući sistem što je vremenom dovelo i do pojave nekih obeležja pluralističkog društva tokom 80-ih itd. (Lazić 2005: 21-23; Mrkšić 2000: 245-247; Kovačević 2007a:21). U pričama koje sam analizirala, ali i u širem kolokvijalnom govoru, taj period se naziva *zlatne godine jugosocijalizma*, a obuhvata vreme od 60-ih do početka 80-ih godina XX veka.

Tokom 80-ih ispoljile su se mnoge mane jugoslovenskog "mekog" socijalizma (ekonomska kriza, usporavanje privrednih aktivnosti, istrošenost modela samoupravljanja i društvene svojine, prezaduženost države u odnosu na inostrane kreditore itd.) koje nisu bile blagovremeno otklonjene, pre svega zbog odbijanja političke elite da uđe u sistemske promene. Ipak, pred kraj tog perioda i uoči raspada Jugoslavije, savezna vlada je pokušala da uvede niz reformskih zakona, počev od Zakona o preduzećima iz 1988. godine kojim je suspendovano samoupravljanje. Po mišljenju Mihaila Arandarenka, reformski zahvat otpočet 1987-1988. godine zaslužuje da bude ocenjen kao tranzicioni, čemu treba dodati i stabilizacioni program koji je počeo da se primenjuje krajem 1989. godine s ciljem da donese promenu sistemskih zakona i otvori vrata privatizaciji i uspostavljanju tržišnih pravila ekonomije (Arandarenko 2000: 349, 350).

Razarajući, mada ne i neočekivani, udarac za ove preko potrebne reforme stigao je s raspadom Jugoslavije i otpočinjanjem građanskog rata na njenoj teritoriji 1991. godine, zbog nesposobnosti/nevoljnosti vladajućih nacionalnih elita da prevaziđu "društvenu dramu". Tokom 90-ih godina XX veka režim Slobodana Miloševića, građanski ratovi, sankcije međunarodne zajednice i NATO bombardovanje izazvali su u Srbiji krupne promene praćene erozijom društvenih, ekonomskih, kulturnih i moralnih vrednosti. Nastao je period pun kontradiktornih zbivanja izazvanih unutrašnjim i spoljašnjim činiocima.

Specifičnost *postsocijalističke tranzicije* u Srbiji sastoji se, zapravo, u tome što je ona počela u vreme kada se Srbija i dalje zvanično smatrala socijalističkom državom paralelno prateći, na svoj osoben način, procese prave tranzicije u zemljama bivšeg socijalističkog bloka u Evropi tokom poslednje decenije XX veka. Osim već naznačenih promena do kojih je došlo tokom 70-ih i 80-ih godina u bivšoj zajedničkoj domovini, u Srbiji su se, tokom poslednje decenije XX veka i prve decenije XXI veka odigravali složeni i protivurečni procesi koji su obeležili društvenu transformaciju koja se odvijala u nekoliko etapa i još uvek traje.

Period od kraja 80-ih do 2000. godine antropolog Ivan Kovačević, upravo zbog tada započetih reformskih procesa a donekle nastavljenih u vreme Miloševića (privatizacija, višepartijski sistem itd), naziva *periodom prve tranzicije ili predtranzicije*, odredivši ga kao doba u kome je došlo do :

" ...oslobađanja privatnog vlasništva i preduzetništva od socijalističkih ograničenja uz zadržavanje socijalističkih oblika svojine, ali i devastaciju njene supstance... Period karakteriše bastardnost ekonomskog sistema u kome paralelno funkcionišu društvena i privatna preduzeća... U segmentima ekonomije gde su direktno bile sučeljene, društvene firme su propadale a taj segment tržišta su preuzimale privatne. Proces privatizacije je započet u poslednjoj godini postojanja savezne vlade, a zaustavljen parlamentarnom akcijom u Srbiji 1994. godine, što je doprinelo daljem devastiranju društvenih preduzeća... Svi ekonomski subjekti, tokom ovog perioda, živeli su i radili u uslovima koji na mahove karakterišu inflacija i hiper-inflacija, a tokom poslednje decenije dominantno obeležavaju kriminal, šverc i drugi oblici sive ekonomije" (Kovačević 2007a: 22-23). [20]

Vreme tokom 90-ih godina, kada su društvene promene u Srbiji bile značajno usporene i na poseban način oblikovane, sociolog Mladen Lazić, u sličnom tonu i sadržini, naziva periodom *blokirane transformacije.* Pod tim pojmom podrazumeva

" ...društveno kretanje tokom kojeg je totalizovani društveni monopol, u socijalističkom poretku vladajuće kolektivno-vlasničke klase, zamenjen uzajamno podržavanom ekonomskom i političkom dominacijom u osnovi iste društvene grupacije, čiji je cilj bio da se odloži već započeto uspostavljanje tržišne ekonomije i političkog takmičenja. To odlaganje promena je pripadnicima bivše vladajuće grupe omogućavalo, u uslovima njihove produžene društvene dominacije, konverziju prethodnog monopolističkog društvenog položaja u ekonomski (privatan) kapital, i to u velikim razmerama" [21] (Lazić 2000: 33; Lazić 2005: 123).

Međutim, kako Mladen Lazić ističe, "upravo činjenica masovne konverzije kapitala svedoči da proces blokirane transformacije nije značio apsolutno zamrzavanje (ili odsustvo) sistemskih promena. Naprotiv, samo je početak tih promena – u prvom redu uvođenje i legitimizacija tržišne ekonomije i privat-

[20] Prema saveznom zakonu iz 1989. godine, kao i srpskom republičkom zakonu iz 1991. godine započet je proces svojinske transformacije koji je tekao neujednačeno. Na leto 1994. godine donet je Zakon o izmenama i dopunama Zakona o pretvaranju društvene u druge oblike svojine (*Zakon o revalorizaciji*) koji je, suštinski, doveo do poništavanja efekata svojinske transformacije i u potpunosti zaustavio proces privatizacije, a svojinski oblik vratio na društvena preduzeća kao dominantna. Tako je bilo do 1997. godine kada je donet *Zakon o svojinskoj transformaciji* koji, međutim, nije bio donet u sklopu celovitog i usklađenog reformskog paketa, tako da ni posle tog perioda pa sve do kraja Miloševićeve vladavine 2000. godine, proces privatizacije nije tekao po pravilima istinske tranzicije (v. Arandarenko 2000: 354, 355).

[21] Empirijskim istraživanjima tokom 1993., 1997. i 2004. godine je utvrđeno da je nova ekonomska elita pretežnim delom regrutovana upravo iz redova političke, tada vladajuće nomenklature (Lazić 2005: 123).

nog vlasništva – mogao osigurati sprovođenje te konverzije, dok je njeno napredovanje istovremeno obeležavalo produbljivanje transformacijskih procesa" (Lazić 2005: 123).

Blokirana transformacija, kombinovana sa spoljašnjim činiocima (ratovi i međunarodne sankcije), proizvela je neke od najvažnijih sledećih posledica (Arandarenko 2000, Lazić 2000, Mrkšić 2000):

- pad privredne aktivnosti, zaposlenosti, realnih plata i životnog standarda;
- skoro celokupno stanovništvo je bilo osiromašeno, društvene nejednakosti su izrazito porasle; obezvređivanje tekućeg dohotka za najveći deo zaposlenih bilo je praćeno topljenjem imovine i uštedevine;
- hiperinflacija: opustošeni fondovi preduzeća, dinarska štednja izgubila vrednost, blokirana stara devizna štednja građana;
- država je zakonima i uredbama sprečavala otpuštanje neuposlenih i nalagala preduzećima da ih šalju na "prinudni odmor", tj. na plaćeno odsustvo;[22]
- siva ekonomija: velika većina preduzeća je radila samo simbolično, plate su bile simbolične, pa se veliki deo zaposlenih, ali i onih koji su ostali bez posla i bili na prinudnim odmorima okrenuo aktivnostima u okviru sive ekonomije kao oblika individualne strategije preživljavanja, najviše švercu deficitarne robe, preprodaji i sitnim uslugama;[23]
- drugi deo stanovništva je obnovio ranije zapuštene veze s rodbinom na selu i povećao učešće naturalne potrošnje, treći deo koristi pomoć gastarbajtera i "deviznih" penzionera, a četvrti i najbrojniji se kreće u širokoj zoni siromaštva kojima je, u kritičnim godinama, država pomogla ekonomskom i socijalnom politikom tako što je vršila preraspodelu dohotka od srednje stojećih ka ugroženim kategorijama stanovništva;
- kasni se sa isplatama plata i penzija u javnom sektoru i povećavaju fiskalna opterećenja što je kao reakciju imalo masovno izbegavanje plaćanja poreza i doprinosa, kao i pomeranje rada iz formalnog u neformalni sektor ekonomije;
- za razliku od industrijskog[24] i društvenog sektora koji ubrzano propadaju, poljoprivredna proizvodnja i privatni sektor pokazali su veću vitalnost i ot-

[22] U najkritičnijoj 1993. godini grubo se procenjuje da je na "prinudnom odmoru" bilo oko milion ljudi (Mrkšić 2000: 254).

[23] Siva ekonomija je imala "navalu zaposlenosti" gde je bio angažovan znatno veći broj osoba nego što je bilo neophodno sa stanovišta ekonomske efikasnosti (Arandarenko 2000: 361).

[24] U nisko rangirani deo privrede dospele su nekada elitne grane koje su bile pogođene blokadom i raspadom tržišta – automobilska industrija, građevinarstvo, mašinogradnja, brodogradnja, odakle je najveći deo radnika bio na prinudnom odmoru (Mrkšić 2000: 261).

pornost na poremećaje izazvane blokadom i raspadom zajedničkog tržišta. Usitnjena, svaštarska i niskoproduktivna poljoprivreda, uz asistenciju države u kontroli cena prehrambenih proizvoda, pomogla je preživljavanju gradskog stanovništva koje je bilo najugroženije;

- glavni izvori bogaćenja: nelegalna i polulegalna trgovina u doba blokade, zajedno s prisvajanjem kapitala društvenih preduzeća;
- budući da se socijalistička kolektivnovlasnička klasa raspala, nove klase počinju da se formiraju kroz razvoj transformacijskih odnosa. U početnom periodu preobražaja, nastajuću elitu čine grupe i pojedinci koji akumulišu resurse neophodne za utemeljenje novog sistema, a dolaze iz različitih društvenih sfera.

Pitanje formiranja *nove elite* povlači i pitanje ko su bili dobitnici, a ko gubitnici u periodu blokirane transformacije. Istraživanja su pokazala sledeću sliku: *dobitnici (novi bogataši)* dolaze pre svega iz grupacije pripadnika političke nomenklature (konvertuju politički u ekonomski kapital i postaju preduzetnici često na ilegalan, a po pravilu nelegitiman način), srednji i sitni preduzetnici (koji su vrlo brzo, na različite načine – legalne, polulegalne i nelegalne, akumulirali kapital i konvertovali ga u politički uticaj), i na kraju pojedini intelektualci (konvertuju kulturni i socijalni kapital u politički). Budući da privredni kolaps nije jednakom silinom pogodio sve slojeve stanovništva, kao *relativni dobitnici ili relativni gubitnici* (moj termin) javljaju se one grupe koje nisu bile teže pogođene procesom transformacije (ili su čak i napredovale) – seljački slojevi (poljoprivrednici) i "polutanska", mešovita domaćinstva koja su imala zemlju za obrađivanje. Najveće *gubitnike* je, bez sumnje, predstavljalo gradsko stanovništvo koje je vodilo "bitku za preživljavanje", a dolazili su iz redova objektivno najugroženijeg srednjeg urbanog sloja – stručnjaka u državnim/društvenim firmama, službenika, tehničara, sitnih privrednika i zanatlija (bez zemlje za obrađivanje i političkog uticaja koji bi kapitalizovali), i nižeg sloja – penzionera, radnika i nezaposlenih čijem je preživljavanju, međutim, osim sive ekonomije doprinela i redistributivna uloga države (v. Lazić 2000: 28-35). "Država je pomogla preživljavanje mnogih čuvajući socijalni mir, ali je pritom oduzimala od seljaka i srednjih urbanih slojeva, a zaobilazila novoformirani sloj bogataša" (Mrkšić 2000: 259).

Najteži period od 1991-1994. godine, koji Arandarenko naziva "tranziciona recesija" (Arandarenko 2000: 361), zaustavljen je početkom 1994. stabilizacionim programom (tzv. "Deda Avramovim programom"[25]). Međutim, ka-

[25] *Deda Avram*, popularno (folklorno) ime za ekonomistu dr Dragoslava Avramovića (1919-2001). Na poziv Slobodana Miloševića, ovaj stručnjak se, nakon uspešne karijere u Svetskoj banci u Vašingtonu i Agenciji UNCTAD-a u Ženevi, vratio u Beograd da stabilizacionim programom pomogne posrnuli dinar nakon razorne hiperinflacije iz 1993. godine. Naimenovan je za guvernera Narodne banke Jugoslavije gde je radio od 1994. do 1996. godine. Njegov program uvođenja novog "superdinara" (*avrama*, kako je popularno nazvan), izjednačenog s nemačkom markom, "odjednom je stabilizovao

sniji postepen oporavak do kraja 90-ih predstavljao je, zapravo, "izvlačenje iz provalije u koju je zemlja bila bačena hiperinflacijom i sankcijama" (ibid, 352), a ne proces prave tranzicije. [26]

Vreme posle 2001. godine Kovačević naziva *periodom druge ili prave tranzicije* do koga je došlo nakon promene političkog i ideološkog režima u Srbiji oktobra 2000. godine, a karakteriše ga, između ostalog, proklamovani proces potpune privatizacije, nastojanje da se primeni preduzetničko-kapitalistička ekonomija i demontira ekonomski sistem zasnovan na "društvenoj" svojini (Kovačević 2006 b: 18; Kovačević 2007a: 23). U tom smislu i Lazić navodi promene koje su dovele do deblokade društvenog preobražaja u pravcu demokratskih i kapitalističkih odnosa koji su, pak, opterećeni izvesnim problemima i protivurečnostima koji i danas usporavaju proces tranzicije (Lazić 2005: 126 i dalje).

O korpusu

Gubitničke priče u vremenu socio-ekonomskih i političkih transformacija

Priče o nacionalizaciji. U korpusu građe o *sudbinskim uzrocima* one spadaju u najbrojniju grupu priča. Ta činjenica, možda, govori s jedne strane o socijalnom background-u studenata etnologije i antropologije, dok s druge strane daje uvid u širok dijapazon porodica i njihove imovine koji su se našli na udaru nacionalizacije i konfiskacije. Zanimljivo je da se u strukturi ovih priča mogu pratiti srpske varijante Horejšo Eldžer mita. Naime, skoro tipski one pričaju o pretku (dedi, pradedi pa čak i čukundedi) koji je svojim sopstvenim trudom, radom, sposobnošću i vrednoćom, sa ili bez nečije pomoći, došao do znatnog imetka, iako je za većinu njih startna pozicija bila siromaštvo i/ili skromno poreklo. Drugim rečima, većina srpskih preduzetnika, trgovaca, kafedžija i privatnika različitih struka, iz druge polovine XIX i početka XX ve-

prilike na tržištu, čime je istovremeno razvejao i maglu oko Miloševićevog političkog i ekonomskog sistema, pa je Deda Avram, gotovo donkihotski, u početku pokušao da taj sistem 'reformiše' tragajući za nekim 'ekvilibrijumom cena' i da vlast privoli na promene, pa i na neku 'pravednu privatizaciju', to jest na tranziciju". No, uskoro se uverio u uzaludnost svojih nadanja i u pravo lice Miloševićevog režima. Izvanrednu popularnost u narodu Deda Avram je stekao ne samo svojim programom, već i velikom sposobnošću da na neposredan način komunicira s običnim ljudima i da pokaže skoro "očinsku brigu" za njihove probleme, pa je u to vreme bio "jedna od najomiljenijih ličnosti u Jugoslaviji". Izvor: *Vreme* br. 530, 1.03.2001., "In memoriam dr Dragoslav Avramović", tekst Dimitrija Boarova, www.vreme.com/arhiva_html/530/08.html.

[26] Zaista poražavajući zaključak o "izgubljenoj deceniji" iskazuje rečenica Arandarenka da se "ne vidi svrha tog potonuća!" (Arandarenko, 364).

ka, bili su neka vrsta "self made man-a" koji su se uspinjali ekonomskom i društvenom lestvicom, sticali i postizali materijalni uspeh. I što je takođe važno – bez obrasca "protestantske etike", već stoga što kapitalističko uređenje i tržišna ekonomija, gde god se pojave, podstiču duh preduzetništva, privatne inicijative i individualne preduzimljivosti, što je postojalo u nekadašnjoj Srbiji, a kasnije Kraljevini Jugoslaviji. Struktura tih priča prati, dakle, uspon pretka sve do naglog i strmoglavog pada uzrokovanog promenom vlasti, tj. revolucionarnim dolaskom komunista nakon II sv. rata. One odišu tmurnom atmosferom nesreće zbog udara "više" ideološke i istorijske sile, zle kobi koja se nepravedno i bezrazložno obrušila na dotadašnje ugledne i poštovanja vredne građane oduzimajući im, sopstvenim radom ili nasledstvom, stečenu imovinu, a ne retko i čast i ugled. Dalja narativizacija, opet tipski, prati stradanje pretka ali i njegovih potomaka, ponosito suočavanje sa siromaštvom i nepravdom, te prihvatanje date stvarnosti kao sudbinski neminovne i nepromenljive. U mnogima od ovih priča tada na scenu stupa žena, supruga i majka, kao heroina koja dostojanstveno preuzima na sebe teret ekonomskog opstanka porodice koja je ostala bez muške "glave", metaforično ili bukvalno posečene revolucionarnim mačem komunizma. Sve ove priče nose tešku moralnu osudu besprizorne pljačke izvršene pod izgovorom socijalne "pravde" i jakobinsko-komunističke odmazde nad "buržujima". Takođe, one opstaju do danas u vrlo živom porodičnom sećanju i pripovedanju koje ne dopušta potomcima da zaborave i pomire se s takvim načinom gubitka imovine i statusa. Ovom prilikom, međutim, ja se neću upuštati u razmatranje neopravdanih razloga zbog kojih ni do danas nije donet Zakon o denacionalizaciji i restituciji, u postmiloševićevskoj i demokratskoj Srbiji koja, na rečima, stremi zapadnoevropskim vrednostima, liberalnom kapitalizmu i poštovanju privatne svojine.

Priče o hibridnoj tranziciji. Ovde predlažem svoj izraz *hibridna tranzicija* za period 90-ih godina XX veka. Smatram ga adekvatnim onim protivurečnim procesima koji su se tada odvijali u Srbiji, a koji su ujedno značili i sprovođenje nekih ekonomsko-društvenih odlika tranzicije ali i njenu gotovo istovremenu blokadu i usporavanje. Predloženi izraz smatram boljim od termina "prva tranzicija" i od termina "blokirana transformacija" budući da oba govore o po jednoj strani ovih kontradiktornih dešavanja, dok pojam "hibridna tranzicija" pokušava da ih objedini, ukazujući na društvenu transformaciju koja se odigravala uz određene specifičnosti u odnosu na "idealni" model tranzicije.

U prethodnom odeljku videli smo da je reč o fazama sistemskih promena koje, teorijski posmatrano, nisu morale da budu zaprečene, ali blokada (unutrašnja i spoljašnja) se desila i time bitno obležila društevno-istorijska i politička zbivanja u Srbiji krajem XX veka. Ta specifičnost ukazuje da u to vreme još uvek nije bilo došlo do prave tranzicije, barem ne u onom smislu u kome su taj proces tokom 90-ih definisali ekonomisti, politikolozi, sociolozi i antropolozi u

nameri da označe dešavanja koja su se odigrala u bloku država bivšeg socijalizma nakon pada Berlinskog zida. Štaviše, i sama teza o tranziciji, kao jednolinijskom, neizbežnom i direktnom putu koji bivše komunističke države prelaze da bi se uključile u "progresivan tok moderne kapitalističke istorije",[27] uvođenjem tržišne ekonomije i demokratije, bila je dovedena u pitanje sredinom 90-ih. Naime, postalo je jasno da se taj put, u stvarnosti, ne odvija po tom zamišljenom idealnom trajektorijumu već da se dešavaju devijacije i neočekivani/nepredviđeni procesi u zavisnosti od specifičnosti društava koja su se menjala. Stoga je uveden novi teorijski pristup nazvan "zavisnost od pređenog puta" koji je pojam "tranzicije" podvrgao kritici i reviziji (Lazić 2005: 120,121).

Drugu posebnost predstavlja građa kojom sam raspolagala za analizu. Relativno mali broj gubitničkih *priča o postsocijalističkoj transformaciji* govorio je skoro isključivo o tom periodu – o 90-im godinama XX veka, kombinujući motive o tranziciji/transformaciji kao "sudbinskom udesu", sa motivima o ličnom nesnalaženju u turbulentnim vremenima, poslovnoj nesposobnosti, naivnosti i neiskustvu u vođenju privatnih preduzeća, o olakom zaduživanju, o preživjavanju u zoni sive ekonomije, o mafijaškim i zelenaškim klanovima koji su mnoge doveli do prosjačkog štapa, o "jadnoj logici" (v. Matić 2007) kojom su se neki rukovodili u nastojanju da za sebe i svoju porodicu obezbede egzistenciju, itd. To su priče srednjeg i nižeg urbanog sloja koji je, nesumnjivo, predstavljao najveće gubitnike hibridne tranzicije i blokirane transformacije. Zanimljivo je da se u tom periodu nisu snašli ni mnogi bivši uspešni privrednici i rukovodioci društvenih preduzeća. Naviknuti na socijalistički, samoupravni sistem uz poznavanje pojedinih tekovina tržišne ekonomije, ukoliko na vreme nisu uspeli da se politički prestroje (ka SPS-u ili JUL-u) i ekonomski kapitalizuju svoje partijske pozicije i političke veze – propadali su kao samostalni privatni preduzetnici ili su stradali od političkih protivnika iz redova vladajuće nomenklature. Mada je takvih primera malo u mojoj građi, interesantni su makar stoga što pokazuju vezu dva procesa – ideološke tranzicije (unutar širokog bloka nekadašnje Komunističke partije) i teškoće prilagođavanja novim (često polulegalnim i nelegalnim) uslovima poslovanja.[28] Po svojoj

[27] Zanimljivo je da pristupi tranziciji pokazuju bazičnu *kulturno-evolucionističku perspektivu*: nijedan ne napušta pretpostavku "civilizacijske" zajedničke destinacije (Zapadni liberalni kapitalizam) i jedinstvenog smera prema kome zemlje u tranziciji treba da se kreću, a dele se na "odmakle" i "zaostale" u zavisnosti od brzine kojom ispunjavaju postavljene kriterijume i prelaze zadati put "napretka". Iako nas od vremena Edvarda Tajlora i Luisa Morgana deli više od 150 godina i mnoge društveno-istorijske promene i teorijsko-naučne paradigme, kolonijalno-evolucionistička ideja se, očigledno, nije izgubila iz glava zapadnih stratega, ideologa i političara.

[28] Jedna takva priča govori o bivšem, veoma uspešnom direktoru fabrike keksa i čokolade "Bambi" iz Požarevca koji je grubo sklonjen sa te pozicije zbog političkih

narativnoj strukturi, ove priče u velikoj meri prate strukturu religioznih priča i legendi u kojima se nagrađuju ili kažnjavaju pojedinci, u zavisnosti od njihove moralne i karakterne čvrstine, sposobnosti i ispravnosti. Budući, međutim, gubitničke – jasno je da se u završetku ovih priča govori o kazni i, eventualnom, spasu nakon doživljene materijalne i moralne propasti naivnih, bahatih, nepromišljenih ili nepreduzimljivih osoba koje se nisu snašle u prevrtljivom vremenu miloševićevske Srbije.

Priče o (pravoj) tranziciji. U mojoj građi skoro potpuno izostaju priče o *pravoj tranziciji* nakon 2001. godine. Neke priče se dotiču i tog perioda, ali više kao eksplikacije posledica već odigranih događaja. Hipotetičko, mada i verovatno objašnjenje bilo bi da su se najdrastičnije promene desile upravo tokom 90-ih godina, što je za mnoge proizvelo takav pad egzistencijalnih uslova od kojih se sporo i teško oporavljaju, tako da za njih tranzicija posle 2001. godine nema onaj značaj i efekat kakav je imala u prethodnom periodu. Osim toga, treba imati u vidu i tu činjenicu da se, zahvaljući mnogim tranzicionim promenama, standard dobrog dela stanovništva, a pre svega urbanog srednjeg sloja, popravio nakon uvođenja neophodnih sistemskih reformi. Period prave tranzicije je više pogodio siromašnije i niže slojeve društva, kao i većinu zaposlenih radnika i tehničara u proizvodnim preduzećima i fabrikama koji su u periodu hibridne tranzicije/blokirane transformacije stagnirali i, uprkos činjenici da ništa nisu proizvodili, iz političkih i socijalnih razloga na silu bili "održavani u životu". U periodu prave tranzicije najveći broj tih fabrika je otišao pod stečaj, bio ugašen ili privatizovan, što je izazvalo otpuštanje ili prekvalifikaciju mnogih koji su do tada bili u njima zaposleni, s ciljem da se obezbedi realna ekonomska produktivnost i isplativost.[29] Još jedan, takođe hipotetički razlog za odsustvo tih priča u mojoj građi počiva u pretpostavci da studenti etnologije/ antropologije, koji su bili sakupljači građe i informanti, mahom ne potiču iz tih društevnih slojeva koji su bili (i još uvek su) pogođeni pravom tranzicijom u prvoj deceniji XXI veka.

Stoga, priče koje su vezane za stradanja iz doba *prave tranzicije* čekaju da budu ispričane, zabeležene i analizirane s antropološke i folklorističke tačke

neslaganja i želje ljudi bliskih SPS-u i JUL-u da privatizuju "Bambi" i kapitalizuju za sebe njegov uspeh kao privrednika i rukovodioca.

[29] Otpuštanje s posla bilo je, u nekim preduzećima, praćeno materijalnom nadoknadom i stimulacijom za prekvalifikaciju koju mnogi, sudeći po nekim vestima, nisu pametno iskoristili tako što nisu ulagali u svoju profesionalnu budućnost, već u prolazna materijalna dobra i neprimereni luksuz koji ne uspevaju da održe. S druge strane, beleže se mnoge neuspešne privatizacije gde novi vlasnik preduzeća neće ili nije u mogućnosti da nadoknadi rad zaposlenima, što njih dovodi na rub egzistencije i socijalni očaj.

gledišta, budući da je potrebno vreme da uđu u tradiciju porodičnog kazivanja, odnosno, potrebna je istorijska distanca da bi se naratizovali minuli događaji. Dobar pokazatelj potrebe za istorijskom distancom predstavljaju *priče o nacionalizaciji,* kojih u sakupljenoj građi ima u relativno velikom broju, a govore o događajima s udaljenosti od pedesetak godina. Naravno, tom procesu je doprinelo održavanje porodičnog sećanja na te traumatične događaje. Da su one, međutim, tada bile sakupljane, pitanje je koliko njih bi bilo ispričano i na koji način bi bile ispričane, kakva bi bila evaluativna i kognitivna dimenzija tih narativa itd. Drugim rečima, za samu naraciju je potreban *incident*, ali da bi priča ušla u tradiciju ličnog i porodičnog pričanja, potreban je – *udaljeni pogled.*

Izvori:

www.informator.co.yu/informator/tekstovi/privatizacija_102.htm – 23k
www.vreme.com/arhiva_html/530/08.html

Literatura:

Allen, Barbara. 1979. The Personal Point of View in Orally Communicated History. *Western Folklore,* vol. 38, no. 2: 110-118.

Antonijević, Dragana. 2007. *Karađorđe i Miloš: Između istorije i predanja*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka knj. 32.

Arandarenko, Mihail. 2000. Ekonomska stvarnost Srbije. U: *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Mladen Lazić (prir.). Beograd: Filip Višnjić, 335-372.

Baćević, Jana. 2007. On the Cultural Construction of Romantic Relationships. *Antropologija,* sv. 4: 25-35.

Berliner, David. 2005. The Abuses of Memory: Reflections on the Memory Boom in Anthropology. *Anthropological Quarterly* 78.1 : 197-211.

Bošković-Stulli, Maja. 1985. Pirčanja o životu. Iz problematike suvremenih usmenoknjiževnih vrsta. *Književna kritika*, br. 5: 137-164.

Brandes, Stanley. 1975. Family Misfortune Stories in American Folklore. *Journal of Folklore Institute*, vol. 12, no. 1: 5-17.

Chodorow, Nancy. 2002. Born into a World at War: Listening for Affect and Personal Meaning. *American Imago*, vol. 59, no. 3 : 207-315.

Clements, Wiliam M. 1980. Personal Narrative, the Interview Context, and the Question of Tradition. *Western Folklore*, vol. 39, no. 2: 106-112.

Fine, Gary Alan. 1979. Small Groups and Culture Creation: The Idioculture of Little League Baseball Teams. *American Sociological Review*, vol. 44 : 733-745.

Fine, Gary Alan. 1982. The Manson Family: The Folklore Traditions of a Small Group. *Journal of the Folklore Institute*, vol. 19, no. 1: 47-60.

Godelije, Moris. 1989. Analiza tranzitornih procesa. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, knj. 38: 203-204.

Kirby, Kenneth R. 2008. Phenomenology and the Problems of Oral History. *Oral History Review,* vol. 35, no.1: 22-38.

Kovačević, Ivan. 2006a. Individualna antropologija ili antropolog kao lični guslar. *Etnoantropološki problemi, n.s.* vol.1, no.1 :17-34.

Kovačević, Ivan. 2006 b. Tranziciona legenda o dobitnicima. *Etnoantropološki problemi*, n.s. vol. 1, sv. 2: 11-25.

Kovačević, Ivan. 2007a. *Antropologija tranzicije*. Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta, Etnološka biblioteka knj. 28.

Kovačević, Ivan. 2007b. Sremski berberin u vremenima promena. *Etnoantropološki problemi, n.s.* vol. 2, no. 1:11-28.

Langness, Lewis L. 1965. *The Life History in Anthropological Science*. New York: Holt, Rinehart and Winston.

Lazić, Mladen. 2000. Elite u postsocijalističkoj transformaciji srpskog društva. U: *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Mladen Lazić (prir.). Beograd: Filip Višnjić, 21-64.

Lazić, Mladen. 2005. *Promene i otpori. Srbija u transformacijskim procesima.* Beograd: Filip Višnjić.

Matić, Miloš. 2007. Privatno preduzetništvo u savremenoj Srbiji. *Antropologija*, sv. 3: 86-96.

Mrkšić, Danilo. 2000. Restratifikacija i promene materijalnog standarda. U: *Račji hod: Srbija u transformacijskim procesima*, Mladen Lazić (prir.). Beograd: Filip Višnjić, 237-292.

Ochs, Elinor and Lisa Capps. 1996. Narrating the Self. *Annual Review of Anthropology*, vol. 25 : 19-43.

Peltonen, Ulla-Maija. 2006. Hidden Narratives and War. *Ethnologia Fennica,* vol. 33: 6 -14.

Robinson, John. 1981. Personal Narratives Reconsidered. *Journal of American Folklore*, vol. 94, no. 371: 58-85.

Stahl, Sandra. 1977a. The Oral Personal Narrative in Its Generic Context. *Fabula,* 18 : 20-39.

Stahl, Sandra. 1977b. The Personal Narrative as Folklore. *Journal of Folklore Institute*, vol. 14, no. 1/2 : 9-30.

Stark, Laura. 2005. Invisible Narratives in the Construction of Past and Present. *Ethnologia Fennica*, vol. 32: 44-47.

Titon, Jeff Tod. 1980. The Life Story. *Journal of American Folklore*, vol. 93, no. 369: 276-292.

Zeitlin, Steven. 1984. "An Alchemy of Mind": The Family Courtship Story. *Western Folklore*, vol. 49, no. 3: 17-33.

Watson, Lawrence C. 1976. Understanding a Life History as a Subjective Document: Hermeneutical and Phenomenological Perspectives. *Ethos*, vol. 4, no. 1: 95-131.

Dragana Atonijević

The framework of studying personal and family stories about material loss and defeat

In this paper I suggest the analytical framework for interpreting personal and family stories about the loss of possessions, riches, job, reputation and status. I find the theoretic foothold in the decades long folkloristic and anthropological studies of personal stories and life histories, then in the concept by Gary Alan Fine, a sociologist and folklorist, about the idioculture of small groups through the discussion of the family folklore, and last in the discussion of the historic, social-economic and ideological context where personal and family losses occur. The incentive for me to deal with this type of stories resides in the fact that they have not been the subject of scientific analysis, neither in the world, nor in our country, except one work by an American folklorist Stanley Brandes from 1975, which served as my inspiration and model. The material for the analysis was collected in the form of term papers written by four generations of ethnology and anthropology third year students, attending the course in Folklore anthropology at the Ethnology and Anthropology Department of the Faculty of Philosophy of Belgrade University. A typology of these stories has been done, and they are divided into two groups with subtypes: stories about personal causes to material ruin, and about faith (destiny) causing the ruin. Further on in the analysis I focused only on the context of the stories with the so-called "pre-destined (faith)" causes of ruin, i.e., on the historic, social-economic and ideological changes in Serbia, which happened during the 20th and at the beginning of the 21st century. The context of the revolutionary takeover of power by the Communists after the World War Two is discussed, as well as the violent dispossession of what was until then private property of many families in Serbia, and transferring that property into state and social possession (the so-called stories about *nationalization*), and also the specific context of post-Socialist transformation and transition in Serbia during the 1990s and the first decade of the new millennium (the so-called stories about the *hybrid transition* and the stories about the *true transition*). The narrative structure of this stories which are different one from the other is perceived. It is concluded in the end that for the narrativization of personal and family stories about material loss and ruin a certain historic distance is needed in order for them to enter the tradition of the family story telling.

Key words: personal and family stories, stories about loss, idioculture of small groups, family folklore, transition periods, Serbia

Dragana Antonijević

Les cadres de l'étude des récits personnels et familiaux sur la perte matérielle et l'échec

Dans ce travail je propose un cadre analytique pour l'interprétation des récits personnels et familiaux sur la perte de biens, de richesses, d'emploi, de réputation et de statut social. J'ai trouvé mes fondements théoriques dans les études folkloristes et anthropologiques des récits personnels et récits de vie, entreprises depuis plusieurs décennies, ensuite dans le concept du sociologue et folkloriste Gary Alan Fine sur *l'idioculture* des petits groupes à travers l'analyse du folklore familial, et enfin dans les considérations sur le contexte historique, socio-économique et idéologique qui est à l'origine des pertes personnelles et familiales. J'ai été incitée à traiter ce types de récits par le fait qu'ils n'ont fait jusqu'à présent ni chez nous, ni à l'étranger, l'objet d'analyse scientifique, un seul travail du folkloriste américain Stanley Brandes de 1975 mis à part, et qui m'a servi de modèle et d'inspiration. Les matériaux pour l'analyse ont été recueillis sous forme de mémoires de séminaire auprès de quatre générations d'étudiants d'ethnologie et d'anthropologie de III année (le cours d'Anthropologie du folklore au Département d'ethnologie et d'anthropologie de la Faculté de Philosophie de l'Université de Belgrade). Une typologie de ces récits a été élaborée; ils ont été divisés en deux groupes avec des sous-types: *récits sur des raisons personnelles* de la ruine matérielle et sur des *raisons "fatidiques"* de la ruine. Dans la suite de l'analyse je me suis concentrée exclusivement sur le contexte des récits sur des raisons nommées "fatidiques" de la ruine, autrement dit, sur les changements historiques, socio-économiques et idéologiques en Serbie, survenus au cours du XXe et au début du XXIe siècle. Ont été etudiés ici le contexte de la prise du pouvoir révolutionnaire par les communistes après la Deuxième guerre mondiale, leur confiscation forcée de la propriété privée de nombreuses familles en Serbie au profit de l'Etat et du domaine public (nommés *Récits sur la nationalisation*), puis le contexte particulier de la transformation et de la transition post-socialiste en Serbie au cours des années 90 du XX siècle et de la première décennie du nouveau millénaire (nommés *récits sur la transformation bloquée* et *récits sur la vraie transition*). La structure narrative de ces récits, différents entre eux, a été discernée. On a enfin été amené à conclure qu'une certaine distance historique est nécessaire pour que se fasse la narrativisation des récits personnels et familiaux sur la perte et la ruine matérielles et pour que ces récits puissent intégrer la tradition de récits familiaux oraux.

Mots-clés: les récits personnels et familiaux, les récits de perte, l'idioculture des petits groupes, le folklore familial, les périodes de transition, la Serbie